

**ARTE E ESPAZO PÚBLICO EN GALICIA.
MEMORIA, TERRITORIO E LUGAR**

Pablo Gallego Picard

Xosé Manuel Rosales

Javier Tudela

Todas as sesións que conformaron o ciclo de conferencias *Arte + espazo público* contaron coa presenza de recoñecidos expertos a nivel internacional. Durante estes encontros puidéronse coñecer exemplos de proxectos artísticos que se relacionaban con contextos urbanos de diferentes partes do mundo: o caso paulista de *Arte/Cidade* en Brasil (Nelson Brissac), as particularidades da xestión da arte pública no Reino Unido (Sophie Hope) ou o fenómeno da explotación turística de Málaga (Rogelio López Cuenca). A intervención de Francesc Muñoz, aínda que salpicada de exemplos de cidades doutros países, nomeadamente botou man de estudos sobre a evolución urbana en Cataluña; mentres que o relatorio de Simón Marchán Fiz, que inaugurou o ciclo, fixo un percorrido pola escultura pública do século XX máis centrado en aspectos simbólicos e formais que na relación coa súa adscrición xeográfica.

Pablo Gallego Picard e Javier Tudela

Un dos obxectivos primordiais deste ciclo era afondar no coñecemento e análise da confluencia da arte e do espazo público no ámbito especificamente galego. Con esta intención, e paralelamente á organización das sucesivas palestras, producíronse unha serie de reportaxes documentais rexistradas en vídeo²⁰ proxectadas, para abrir a rolda de preguntas, despois de cada unha das intervencións. Na procura dunha conexión das palabras dos expertos “de fóra” coa casuística local, escolleuse para cada vídeo un barrio diferente da cidade de Santiago de Compostela que puidese condensar, dalgunha maneira, a problemática específica abordada nesa sesión.

Así, a zona da dársena de Xoán XXIII xunto coa biblioteca pública Ánxel Casal pola súa proximidade á zona monumental semellaba unha boa escusa para abordar, despois dos comentarios de Simón Marchán Fiz, os problemas de lexitimidade social dos fitos simbólicos urbanos, que poden ser esculturas conmemorativas ou edificios de arquitectura singular –históricos ou non–, así como tamén grandes infraestruturas.

O barrio de Vista Alegre, desde hai tempo pendente dun proxecto de rehabilitación integral, contén os índices de fractura social e de necesidade de cohesión que farían aplicable a receita da “democracia cultural” proposta por Sophie Hope.

O barrio de Conxo, un núcleo agora periférico pero cunha forte identidade histórica, podía ser un exemplo de *lugar* tradicional atravesado polas dinámicas da *urbanización*. As novas construcións residenciais da zona, o chamado Ensanche de Santa Marta, están a xerar unha *paisaxe duplicada* que se axeita aos conceptos barallados por Francesc Muñoz, pero sen esa xestión sofisticada das doses de local e de global que caracterizan o *urbanal*.

Os niveis de complexidade e tensión que segundo Nelson Brissac se acadan nunha megalópole como São Paulo non teñen paralelismo posible en Compostela, pero no barrio de Sar conviven modos de vivir a cidade contrapostas (desde a actividade netamente agraria ata os grupos de graffiteiros); sen dúbida trátase dun barrio cun alto risco de desestruturación pola forte presión que exercerá nel a

20 Unha montaxe resumo das curtas que se produciron para cada unha das seis palestras preséntase nun DVD anexo a este informe. Os capítulos completos, tal como se proxectaron durante o ciclo, están depositados no arquivo documental do Consello da Cultura Galega, situado no Pazo de Raxoi, praza do Obradoiro s/n, en Santiago de Compostela.

Cidade da Cultura. O complexo do Gaiás deixará a zona de Sar no medio de dous polos de atracción a nivel global (o casco histórico de Santiago e a infraestrutura cultural máis grande de Europa) que influirán fortemente na súa dinámica e sistemas de convivencia, ata o de agora fortemente locais. Para rematar, o barrio de San Lázaro, a entrada tradicional dos peregrinos cara a Compostela, semellaba, máis que a propia zona monumental, un exemplo axeitado para falar das influencias do turismo cultural na imaxe das cidades, un dos temas principais da palestra de Rogelio López Cuenca. A evolución de San Lázaro está marcada, a partir dos anos noventa, pola presenza masiva das iconas representativas do Camiño Francés e o Xacobeo, presentes nos paneis de tráfico e nos nomes de restaurantes e hoteis de todas as categorías, pero tamén pola súa progresiva implantación do sector terciario como actividade económica única.

O resultado deste experimento de confrontación entre os exemplos propostos polos expertos internacionais e os problemas locais, aínda que con efectos desiguais, inseriu nos debates voces e argumentos que doutra maneira non entrarían en xogo. As palabras extraídas do contacto directo coa cidadanía poden axudar a completar as visións excesivamente especializadas deste tipo de foros, con públicos e participantes con perfís de intereses e coñecementos moi similares.

Para completar a abordaxe transversal do contexto galego a través das curtas en vídeo, a última sesión do ciclo de conferencias contou con tres convidados de longa experiencia nas problemáticas que atinxen ao espazo público en Galicia e á súa especificidade territorial e paisaxística.

As intervencións de Pablo Gallego Picard (arquitecto e profesor da ETSA da Universidade da Coruña), Xosé Manuel Rosales (arquitecto, profesor universitario e de ensino secundario así como coordinador do Proxecto Terra) e Javier Tudela (artista visual e profesor de Belas Artes da Universidade de Vigo) trazaron unha visión ampla e confrontada de diversos aspectos da situación galega actual. A intención de situalos nunha mesma mesa de debate responde á necesidade de comprender como percibimos hoxe o espazo público en Galicia, e para iso o mellor é debullar as liñas da memoria, a educación e a práctica artística para confluír no presente que a sociedade está a construír.

O debate sobre a creación artística no espazo público galego é unha problemática relativamente recente pero non podemos obviar o interese dos nosos axentes artísticos no substrato histórico e social galego. Nos últimos anos o traballo de artistas como Jorge Barbi (*A Guarda*, 1950) ou Carme Nogueira (*Vigo*, 1970) e de comisarios como Juan de Nieves (*A Coruña*, 1963) ou Pablo Fanego (*Santiago de Compostela*, 1973) conforman exemplos de achegas á memoria e ao territorio entendidas estas como ferramentas para situármonos e aprendermos a habitar o noso propio espazo físico e cultural.

Así, no contexto galego producíronse diferentes proxectos de arte pública nos últimos anos. En 2007, e grazas ao convite do MARCO de Vigo, Javier Tudela –un dos participantes nesta última mesa de debate das xornadas *Arte + espazo público*– traballou na organización dun curso²¹ en que se comparaban diferentes modelos de intervención no espazo público. Barallábanse dous modelos básicos: os “de colección” (con exemplos como a Illa das Esculturas de Pontevedra) e os “proxectos efémeros”. Estes foron moi rendibles a distintos niveis e en Galicia destacan dous eventos que funcionan ademais como laboratorio: *Kaldarte*²², un proxecto modesto que permite estudar detidamente o que sucedeu ao longo de xa trece edicións, e *A Cidade Interpretada*, que se planeou como unha exposición colectiva

21 *Contextos e proxectos de arte pública*. Curso organizado polo MARCO e a Universidade de Vigo e dirixido por Javier Tudela. Tivo lugar no MARCO de Vigo entre o 29 de xaneiro e o 2 de febreiro de 2007.

22 *Kaldarte* é un proxecto de arte pública efémera vinculado ao festival *Cultura Quente* que se realiza todos os anos desde 1997 na vila de Caldas de Reis (Pontevedra) a mediados do mes de xullo.

e tivo lugar en Santiago de Compostela entre setembro e decembro de 2006²³.

Neste senso a intervención de Javier Tudela, neste ciclo que nos ocupa, constituíu unha aproximación á realidade actual da arte pública en Galicia, unha achega a algunhas experiencias persoais que translocen parte da evolución da creación en contornas públicas. Un breve percorrido polas fases de concepción do proxecto de arte pública na súa traxectoria ben podería converterse nunha crónica resumida dalgunhas das estratexias que nos últimos anos puidemos ver en Galicia.

Comezando pola pura concepción proxectual, os materiais empregados e a escala, as primeiras experiencias sinaladas por Tudela revelan que o proxecto no espazo público é unha situación moi complexa que posúe diferentes graos de mediación que o artista de taller non está acostumado a manipular, xa que este convive co sensible, o intelixible e o factible na produción da obra, mentres que o espazo público, como elemento implícito á produción, sempre interactúa con outros tipos múltiples de mediación. Un contexto en boa medida incontrolable co que Tudela entende que probablemente os arquitectos están máis acostumados a lidar.

Para comprendermos a complexidade e a tremenda necesidade de coherencia destes proxectos fóra do taller, Tudela fixo referencia a un texto seu presentado a unha convocatoria de proxectos no espazo público no que facía unha reflexión vinculada ás experiencias da medicina chinesa. A dita praxe, que parte directamente dunha bagaxe pragmática na que o principio operativo é simplemente non volverse equivocar, exemplifícase na imaxe dos faroliños vermellos que os médicos chineses instalaban nas entradas das súas casas por cada paciente que morría nas súas mans, é dicir, por cada un dos seus fracasos. Este paralelismo é empregado como unha sorte de constatación de como os primeiros fracasos dos proxectos de arte no espazo público teñen que ver coas propias convocatorias das que parten, pero tamén coa aprendizaxe que se produce a través da acumulación de experiencias negativas. Isto lévanos a comprender (ou non) a esencia do espazo onde se traballa; por exemplo, o carácter permanente dos proxectos ante un contexto que por definición é cambiante e mutable.

Tudela abordou durante os anos oitenta e ata os primeiros noventa as problemáticas propiamente materiais do proxecto no espazo público (adequación da forma e material, coherencia e lexitimación interna), ata que comezou a relacionar o traballo sensible e intelixible do traballo de taller coa posibilidade de intervir no espazo público tendo en conta os novos (non)límites de mediación do proxecto no medio social. Comeza a agromar a esixencia da pertinencia, de rabiosa contemporaneidade, na que os proxectos artísticos teñen que ver co que se practica a niveis individuais no taller do día a día. Nese sentido, existe unha fonda preocupación pola reconstrución da categoría e por todos os mecanismos que teñen relación coa retroalimentación que se produce desde outros proxectos dentro da arte contemporánea. Polo tanto, poderíamos deducir que moita da lexitimación da obra no espazo público xa non nos chega desde a coherencia interna da obra, senón que o fai desde o ámbito e o campo no que se inscribe.

Outra fase desta experiencia de aprendizaxe e desenvolvemento como fracaso tivo que ver coa inmersión no eido da reconstrución do proxecto atendendo especialmente ao contexto e ao territorio que se

Kaldarte, Caldas de Reis, 2009

23 No momento de redacción deste informe estase a preparar a segunda edición de *A cidade interpretada*, que terá lugar en Compostela durante os meses de outubro e novembro de 2010.

apropia da realidade da obra, e xa non á súa construción categorial. Na arte entendida como proxecto, onde se revisa a idea moderna de transformación do territorio e do real, o artista tenta abordar criticamente aqueles aspectos negativos do contexto en que inscribe a súa actividade como individuo ou propiamente artista, cuestionando a idea de progreso desde determinados preconceptos.

Para Tudela existe un problema fundamental en relación ás intervencións no espazo público entendido como lugar ou como material en si. A arte do século xx traballou satisfactoriamente sobre o que significa producir espacialmente, como un proceso de baleirado, serrando actuacións en todas as coordenadas posibles, como asimetrías potenciais que nos sitúan non só onde estamos, senón ademais onde poderíamos estar. Xa na segunda metade do século propúxose unha lectura netamente vinculada ao lugar; o concepto de espazo expandido como as relacións da localización é para Tudela un espazo tamén reflexivo, ese que poderíamos pensar que cabe entre as mans e ten o formato proxectual dun A4. Podemos entender que hoxe os artistas non só se preocupan de que a obra estea no espazo, senón de que sexa o espazo o que estea na obra: as cousas ocorren en lugares, pero o lugar é tamén o que ocorre.

Xa nunha dimensión temporal, que sempre foi axente de transformación baixo os réximes de permanencia, o proxecto de arte pública cobra un novo cariz en relación co espectador, xa que existe unha “intemperie” que non remite á exterioridade física da obra, senón á inclemencia meteorolóxica –o frío– do contexto: a obra de arte fóra do seu ámbito especializado. Isto fai reflexionar ao axente produtor sobre a necesidade de lexitimación que este posúe á hora de hipotecar un espazo para a arte. A revisión do tempo obriga a relanzar a mirada cara á rúa. Tudela pensa a efemeridade como unha moratoria en que centra o seu traballo actual, renunciando ás lóxicas máis propias do sector servizos, nas que a arte actúa como canle banal e reciclable en competencia directa cos mecanismos da publicidade.

De calquera xeito, a lectura global do traballo de Tudela céntrase na gran dificultade existente nesa competición entre signos no espazo público e no territorio²⁴. Sexa nunha escala monumental ou mínima, a intervención humana que entra na complexidade da paisaxe, aínda que moitas veces errónea, axuda a comprender os cambios producidos nela. A consideración da obra no espazo público como síntoma da nosa capacidade última de representatividade colectiva é considerada, con respecto á súa pertinencia no contexto, pola transparencia dos seus mecanismos, pola súa accesibilidade representativa, formal, simbólica ou construtiva. Desde este punto de vista, Tudela atopa a gran condición que define a esencia do traballo artístico no ámbito da sociedade: o interese público a través da proximidade, a inmediatez pola relación que a obra establece coa súa contorna e a fragilidade que supón vivir e crear na intemperie que o espectador tamén percibe. En definitiva, Tudela entende o espazo público como un campo de probas privilexiado para testar os mecanismos de xestión do poder e do consenso.

Para afondar nos porqués da súa traxectoria e da súa visión da arte pública en Galicia, Tudela tráese ata un proxecto seu, un obradoiro de arte pública dirixido a rapaces de entre 7 e 12 anos dentro do programa de Kaldarte. Para el esta experiencia posúe un elevado valor programático e simbólico, posto que expresa o espazo público non só como espazo de convivencia senón como espazo de aprendizaxe (aprender a aprender a mirar). O proxecto consistiu nunha serie de debates non restrinxidos ao marco da creación plástica dunha semana de duración. Cunha intención moi lúdica, buscábase que os nenos participasen cada día dunha proposta de creación diferente. Ao final da semana, realizábase unha pequena exposición de resultados. O que Tudela extrae como máis importante desta experiencia é o afastamento da monumentalidade, xa que permite omitir o carácter invasivo que moitas

24 Como vimos, unha idea amplamente desenvolvida no traballo de Rogelio López Cuenca.

veces caracteriza estas intervencións en espazo público, e porque os nenos conseguen alterar todos os puntos de partida previstos, o que vén a funcionar como un ensaio do espazo público en si. Estas intervencións, para Tudela, rachan as lecturas postais máis representativas do territorio, polo tanto acomodadas e pouco experimentais, mudando cara a lecturas máis relacionais da vila de Caldas. Os materiais atopados, esas imaxes que os rapaces tiñan que sinalar como os “tótems” urbanos, convertéronse en pequenas accións discretas que axudaron o artista-profesor a redescubrir o territorio dun xeito rendible, entendida esta rendibilidade artística como acumulación de ideas operativas.

Na mesma clave de rendibilidade creativa e entendendo o papel do axente da arte pública como unha sorte de educador cultural e social, puidemos coñecer nesta última mesa de debate as actividades que o *ProxectoTerra*²⁵ vén desenvolvendo desde hai anos baixo a coordinación de Xosé Manuel Rosales. Trátase dunha iniciativa que quere afondar nunha reflexión extra-artística dos espazos que habitamos, coñecendo en profundidade as súas calidades naturais e mellorando o achegamento sensorial-perceptivo e vivencial dos rapaces galegos á súa contorna. Desenvolve pequenas introducións ao coñecemento histórico do lugar e do territorio, en función do nivel educativo co que se traballe en cada momento.

A achega que Rosales considerou de interese para a mesa redonda que pechaba o ciclo *Arte + espazo público* centrouse nos métodos empregados polo *ProxectoTerra* para acadar uns coñecementos e sensibilización mínima con respecto aos espazos de cidadanía, con independencia das cuestións cualitativas que se relacionan cos obxectivos educativos regrados ou académicos. O proxecto responde, polo tanto, a unha motivación por facer comprender ao alumnado os comos e os porqués da situación territorial actual, o complexo proceso de construción histórica do territorio e os antecedentes e continuidades na creación dos espazos de habitación. Así e todo, a achega ou retroalimentación que Rosales tira destes primeiros pasos é a confirmación dun baleiro considerable no seo da sociedade, un baleiro sobre o coñecemento do noso propio territorio fóra dos ámbitos especializados que se atopa precisamente onde o proxecto quere incidir: na formación básica, enraizada cos demais elementos educativos e formativos da cidadanía máis nova.

Seguindo a propia cronoloxía de elaboración dos materiais utilizados no proxecto, o punto de partida sitúase no traballo coa educación secundaria desde un punto de vista arquitectónico-urbanístico, dada esta situación pola súa aparente inmediatez. Os obxectos, os materiais e as estruturas serven como exemplo para introducir problemáticas como a da arquitectura vernácula desde un punto de vista etnográfico, é dicir, como elemento estruturador e conformador da cultura do país. Así, o proxecto recalca na perfecta

Xosé Manuel Rosales e María Luísa Sobrino

25 Proxecto promovido polo Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, acaba de celebrar en xuño de 2010 o seu décimo aniversario coa exposición *Dez anos de ProxectoTerra*.

simbiose que a nosa arquitectura tivo durante centos de anos co medio en que se inscribe. Como exemplo, a estruturación e particularidade da *aldea*, entendida como conxunto de vivendas, terras de labranza, camiños e montes: conxunto de ocupación do territorio que é a trama miúda sobre a cal está construído o noso país. Este é o noso substrato habitacional e aínda que os tempos cambian rapidamente, esta estrutura é aínda vivida e en moitos casos estrañada.

O proxecto tamén trata a arquitectura contemporánea como exercicio de integridade territorial, piar sobre o que se asenta o programa para educación secundaria. A materialidade destes temas resulta facilmente abarcable, tanto polo seu achegamento á vida cotiá do alumnado como pola súa coherencia dentro dos currículos oficiais. Polo tanto, o *ProxectoTerra* comezou a súa andadura como unha serie de orientacións para incorporar nos ditos currículos unha visión ampla e desprexuízada do coñecemento do medio. O traballo arredor destas problemáticas vén dado pola escaseza ou inexistencia dalgúns destes temas nos programas de ensino oficial, relacionado coa elaboración dos libros de texto en ámbitos moi diferentes ao contexto territorial galego, así como coa adscrición deste tema á área de Ciencias Sociais, o que dificulta unha comprensión real e operativa dos problemas que nos afectan directamente.

Os esforzos do *ProxectoTerra* céntranse en rachar coa visión iconográfica que posúe a meirande parte do profesorado de Ciencias Sociais, fornecendo determinados valores que desde a arquitectura se poden manifestar como valores educativos operativos. Nese sentido, o proxecto elaborou unha unidade didáctica específica que arrinca a comezos do século XX e que nace a partir da reflexión sobre a xeografía urbana tendo como referente as lecturas do movemento moderno dos anos vinte, o gran crecemento das cidades europeas dese momento e as problemáticas derivadas destes comportamentos, como o desenvolvemento industrial, a tecnoloxía, a prefabricación e a serialización incorporados no proceso de deseño das novas vivendas. A partir de aquí, desenvólvese a expansión e asimilación destes cambios ao longo do século pasado ata chegar á realidade galega presente, explorando as particularidades da recepción local.

Polo que atinxe á integridade territorial, o enfoque do proxecto céntrase en amosar o proceso de construción histórica do territorio, asumíndoo desde o presente, tal e como o vivimos e o recoñecemos en función dos nosos intereses. Así, pártese da idea de dispersión territorial orixinal (culturas castrexas e prerromanas) como punto fundacional das características habitacionais do noroeste peninsular, pasando ao impacto da presenza romana, que transloce en boa medida o azaroso e voluble de moitas das divisións administrativas actuais á hora de recoñecer certos elementos culturais, e remata na reflexión sobre a posible coherencia e lexitimidade territorial e cultural da Eurorrexión Galicia-Norte de Portugal. Nesta liña, tamén se tratan outras cuestións, como a chegada do millo e o seu impacto no territorio como transformación no uso das terras e os movementos poboacionais que levaron asociados ou os movementos migratorios dos séculos XIX e XX.

Baixo o nome *Xentes, espazos e lugares* estrutúrase un programa paralelo ou complementario inscrito dentro do *ProxectoTerra*. Trátase dun curso de formación continua para adultos, estruturado como un ciclo de encontros interdisciplinares e certames multimedia que pretenden fixar pautas de achegamento e coñecemento a unha visión plural e múltiple dos espazos que habitamos. Nel convídase a diferentes axentes de disciplinas próximas como a creación plástica, a historia, o cine, a prensa ou a arquitectura: calquera persoa que teña algo que dicir sobre os espazos de habitabilidade e convivencia e que reflexione sobre os temas de máis interese entre os participantes. Isto é un punto fundamental —di Rosales— xa que reflicte o proceso básico e inherente á formación dos espazos públicos: construcións colectivas, participativas e estruturadas baseándose en múltiples visións diferentes e, en certa maneira, ata afastadas unhas doutras.

O *ProxectoTerra* procura a recuperación dunha construción colectiva do lugar habitado fronte á perda de implicación que sofre a nosa sociedade. Segundo Rosales, todo aspecto de coñecemento está quizais

excesivamente subordinado ao traballo das diferentes administracións delegadas, que asumen determinados valores de apropiación, recoñecemento e defensa do valor do lugar cando estas reivindicacións deberían partir do seo da sociedade. O *ProxectoTerra* tenta paliar este proceso de perda e distanciamento con respecto á cidadanía.

Deste distanciamento, illamento e necesidade de construírmos colectivamente os nosos propios lugares habitados –en definitiva, a nosa memoria paixasística e territorial– falou tamén nesta última xornada do ciclo o arquitecto coruñés Pablo Gallego Picard, que realizou unha aproximación á creación no seu encontro co territorio.

Como xa vimos no primeiro capítulo, Simón Marchán Fiz falaba nesta liña do monumento, apoiándose no “recordo velado” hegeliano ou mesmo nas “imaxes que relampan” benjaminianas, figuras todas de pensamento que tensan os vínculos entre historia e memoria. Así, Francesc Muñoz trataba a paisaxe habitacional, abandonada a si mesma e dimitindo dos seus contidos para abrazar o “banal”. Nelson Brissac falaba da necesaria reactivación e reestruturación das paisaxes das megalópolis, illadas e incoexas. Rogelio López Cuenca achegábanos a unha paisaxe urbana cada vez máis raquíctica pola presión especulativa, onde a memoria da cidade histórica se converte nun *shopping mall* máis. Pola súa banda, Sophie Hope criticaba os espazos dedicados á arte pública, fortemente programados, controlados e previsibles, que é necesario recuperar mediante accións creativas máis azarosas. Como podemos comprobar, todas estas argumentacións propoñían estratexias de análise e activación de paisaxes en decadencia.

Retomando estas reflexións, Gallego Picard ancorouse nunha imaxe-texto para tratar o lugar e a memoria en relación á especificidade do territorio galego: “O radar fará a memoria” é un artigo aparecido en *La Voz de Galicia* que narra as dificultades dun equipo de arqueólogos para atopar dous homes asasinados durante a Guerra Civil no concello coruñés do Pino. Estes arqueólogos pensaron en recorrer a un radar chamado coloquialmente *radar-atopa osos*. Unha dificultade na busca que non era debida a unha falta de memoria colectiva xa que, como en moitos destes casos, os arqueólogos limítanse a seguir os consellos dos veciños da zona, baseándose nos seus recordos e nas historias que sempre se contaron no lugar para atopar os sitios de enterramento. Neste caso, durante todos eses anos, as tumbas estiveron sinaladas mediante a referencia duns carballos que tiveron que ser cortados anos despois tras un grave incendio na mesma zona. O bosque repoboouse con pinos e eucaliptos, removendo ata as últimas raíces da flora autóctona que alí existía. A noticia pechábase coa frase: “o radar dirá se a memoria falla”. Gallego Picard destaca dous aspectos desta noticia como reveladores para introducir a súa reflexión. O primeiro, que os vellos do lugar definían o espazo recordado como un claro do bosque rodeado de carballos onde se xogaba ao fútbol. O coidado das tumbas, polo tanto, limitábase a manter limpo e despexado o espazo mortuorio. E o segundo, un aspecto consecuencia do primeiro: a denotación dunha tremenda fragilidade da memoria no xeito en que o pobo interioriza este tipo de comportamentos, onde o valor das palabras se dilúe no tempo

Pablo Gallego Picard. Fotogramas do documental *Unha viaxe por... 1929-2009*

e a destrución do lugar corta o único cordón xeracional que vinculaba o pobo coas tumbas, que non era outra cousa que a flora local na súa relación de uso coa veciñanza²⁶.

Deste xeito, podemos tirar unha lectura máis ampla do termo *lugar* que, para a idiosincrasia cultural e xeográfica galega, é unha palabra que agrupa significados flexibles e múltiples, un termo amplo que abrangue todas as escalas (aldea, vila, casa, fonte), moitas delas non representadas no mapa, así como todas as variedades dunha paisaxe que, a maioría das veces, debe a súa especificidade a unha simple pedra ou a unha árbore. Para Pablo Gallego Picard, o proceso psicocognitivo necesario para que as persoas recoñezan un lugar como propio debe cumprir como mínimo as fases de coñecer e apreciar a contorna: comprender, sentir e recordar o lugar, observar, restaurar e transformar o lugar. En cada un destes niveis desenvólvense e exprésanse diversas capacidades sensorio-perceptivas, cognitivo-disciplinares e ético-culturais. E como concepto múltiple que é, debe existir un común denominador: non será que a todos os lugares sempre lles abrangue unha referencia vivencial? Un “claro do bosque onde se xogaba ao fútbol”? Así, podemos entender o *lugar* como unha pegada que nos acompaña no camiño das neuronas. Unha experiencia referida que, como a madalena de Proust²⁷, nos conduce aos momentos vividos ou imaxinados neste espazo-tempo.

Para Gallego Picard, se algo ten de fascinante e asombroso o noso caso nacional é a relatividade do tempo vivencial: a memoria vivida onde o tempo recobra o seu sentido. Unha experiencia estética (ás veces solitaria ou compartida con multitudes) que a maioría das veces levamos con nós no silencio dos que saben intimar. Porque non só hai unha experiencia –di Gallego– senón que existen tantas como experiencias e lugares hai. Fóra desta exponencialidade numérica, pódese deducir que se algo ten Galicia é esa estraña situación de abarcalo todo nun só espazo. Un *espazo público* onde o feito vivencial abrangue todos os feitos e escalas nun só concepto: o habitar.

Un país así cumpre cun dos canons ou principios irrenunciáveis da arquitectura moderna: responder ao lugar e responder ás persoas. O *sentido de lugar*, na súa acepción angloamericana –*sense of place*–, utilizada de múltiples formas por artistas, arquitectos, xeógrafos, sociólogos e pensadores, é, segundo a definición de Yi-Fu Tuan en *Space and Place*²⁸, “un espazo que require para a súa caracterización do desprazamento”, desde-ata outro lugar. Resulta así evidente que non só é a diferenza a que crea as características propias que dan sentido a un *lugar* senón que, ao mesmo tempo, o feito de desprazamento convértese en elemento fundamental para a súa apreciación, tanto polo exercicio de comparación na súa diferenza probada como sobre todo pola súa memoria esa que xera a non-presenza na viaxe. Para reforzar esta idea, Gallego Picard lembraba as palabras de Javier Maderuelo en *Paisaje y pensamiento*²⁹, a paisaxe é “un construto mental e físico”, tendo á vez unha interpretación perceptiva, persoal e de transformación dentro dunha dinámica temporal. Esta interpretación podería levar consigo unha paisaxe cunha certa aura mitificada, perdida entre a nostalgia do pasado e un sentimento de perda que xera a necesidade de protexer o restante dese pasado glorioso, establecendo así o que debe e non debe ser, o que é bonito ou é feo. Tamén, en palabras de Maderuelo, trátase dunha acción dinámica, temporal, polo que as preguntas no seu constante avanzar e deriva poderían ser: cal é a súa beleza?, e ata cando vai seguir sendo así?, mentres haxa memoria? A paisaxe,

26 Lembramos aquí as palabras de Francesc Muñoz ao tratar das *paisaxes en folga*, que renuncian a falar en nome dun territorio ou comunidade concreta para ocupar calquera lugar de maneira indistinta.

27 En referencia ao coñecido fragmento de *À la recherche du temps perdu. Du côté de chez Swan* de Marcel Proust, no que o narrador revive de xeito involuntario un episodio da súa infancia mentres come unha madalena mollada en té. Existe unha edición en galego deste primeiro volume traducido por Xesús Riveiro Costa (Marcel Proust: *Pola banda de Swann*, La Voz de Galicia, A Coruña, 2005).

28 Yi-Fu Tuan: *Space and place: the perspective of experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.

29 Javier Maderuelo (dir.): *Paisaje y pensamiento*, Abada, Madrid, 2006.

como elemento vivo, é allea a caracterizacións estéticas prefixadas, non pode deterse e é cambio permanente; a paisaxe é, sempre en presente, e non pode volver considerarse como algo que *foi* ou que *era*, en pasado. Por máis *imaxinada* que sexa, unha árbore medra e o millo ségase. A paisaxe, como caracterización dun *lugar*, non debería levar atributo formal estipulado, canonizado, senón máis ben ser pensada como un elemento vivo e cambiante que hai que coirdar. Pero entón, que facemos coa memoria?

Cando Gallego Picard refacía a viaxe feita en 1929 por Luis Ruiz Alonso³⁰ para atopar as mesmas vistas realizadas por este autor, moitas veces as referencias de *lugar* non lle servían. Necesitaba mirar máis aló, cara ao horizonte, alí onde o perfil das montañas trazaban as necesarias triangulacións da experiencia. Esta foi a clave para-xeográfica mediante a cal Gallego comprendeu a dita existencia e permanencia do *lugar* galego, concepto que se converte en verdadeiro espello de Galicia e, como non, do seu espazo público. Esta achega para captar o referente memorístico galego é, como di Gallego Picard, o que Otero Pedrayo xa designara como “profunda vivencia da intuición xeográfica”, nese sucesivo renacer do horizonte do que falaba na súas *Pelegrinaxes*³¹ cara ao norte do país, onde a paisaxe como *lugar* define as súas características máis propias no mesmo desprazamento.

Como posta en práctica desta reflexión, Gallego Picard menciona o proxecto realizado por Alessandro Petti e Sandi Hilal *Decolonizing architecture*, na 11ª *Bienal de arquitectura de Venecia* (2008), no que se fala das *ciudades arquipelago*, recuperando este termo non só en referencia ás illas artificiais da cidade de Dubai, construídas baixo motivos especulativos e de seguridade, senón tamén como unha estratexia urbanística global. Podemos atopala moi presente nos territorios palestinos, pero tamén noutros lugares e contextos como poden ser as reservas indias dos EE UU, a base estadounidense de Guantánamo en Cuba ou a rede de prisións encubertas espalladas por Europa, estruturas todas elas destinadas a producir un illamento a través da dita *insularidade* urbana. Se aplicamos o concepto de *novas condicións civilizatorias*, xa mencionado por Francisco Jarauta³² na problemática da insularidade descrita por Petti e Hilal, ao contexto galego (especificamente a determinadas explotacións forestais de gran densidade especulativa a través da plantación masiva de eucaliptos, que conforman murallas de 20 a 30 metros de altura aproximadamente)

Imaxes extraídas do libro *Archipelaghi e enclave*, Alessandro Petti, 2005

30 *Unha viaxe por... 1929.2009. Deriva I*, título da exposición e da película documental realizada por Pablo Gallego Picard e producida polo COAG en 2009, na que o autor reinterpreta plano a plano o primeiro documental coñecido sobre a paisaxe galega.

31 Ramón Otero Pedrayo: *Pelegrinaxes*, Edicións do Castro, Sada, 1993.

32 Catedrático de Filosofía da Universidade de Murcia, o seu traballo céntrase nos campos da filosofía da cultura, a historia das ideas estéticas e a teoría da arte. *As novas condicións civilizatorias* fan referencia aos cambios no debate arquitectónico contemporáneo a partir dos anos noventa, nos que en boa medida se abandona a autorreferencialidade posmoderna para pasar a un estudo dos cambios culturais dentro dunha escala globalizada (Francisco Jarauta: “Construír la ciudad genérica”, *Salamanca. Revista de Estudios*, n.º 49, 2002, pp. 37-50).

obtemos un interesante paralelismo e posible resposta á pregunta de cara a onde camiña o espazo público galego: cara á desconexión e ao illamento entre distintas áreas, *lugares* habitacionais e memoriais.

Tal vez nesa profunda contradición en que vivimos inmersos, dunha paisaxe illada, idealizada e institucionalizada, case que deshumanizada por non experimentada, atopemos a que para Gallego Picard, Rosales e Tudela é a noción clave á hora de falarmos de espazo público en Galicia: a reflexión no espazo e no tempo da memoria sobre cales deben ser as nosas novas condicións civilizatorias. A este respecto, e como vimos ao longo deste informe, todos os relatores participantes nas anteriores palestras sinalaron nalgún momento das súas intervencións como a paisaxe e o territorio (consciente ou inconscientemente) evidencian os procesos neutralizadores e homoxeneizadores exercidos polo poder. Pero ante este conflito que resume a problemática da cultura inserida no dominio do cívico e do social, só cabe deixar unha pregunta no ar: ata onde chegará a nosa capacidade de crear espazo público máis alá da tutela das institucións?

Bibliografía citada

- AUGÉ, Marc: *Los "No lugares": espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*, Barcelona, Gedisa, 1993.
- BAUDRILLARD, Jean: *La ilusión del fin o la huelga de los acontecimientos*, Barcelona, Anagrama, 1993.
- BAUDRILLARD, Jean: *L'échange symbolique et la mort*, París, Gallimard, 1975.
- BOHIGAS, Oriol; Josep MARTORELL, David MACKAY e Albert PUIGDOMÈNECH: *La Villa Olímpica. Barcelona 92. Arquitectura, parques, puerto deportivo*, Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 1991.
- CRILLEY, Darrel: "Architecture as Advertising: Constructing the Image of Redevelopment", en Gerry Kearns e Chris Philo (eds.), *Selling places: The City as Cultural Capital, Past and Present*, Oxford, Pergamon Press, 1993.
- GALLEGO PICARD, Pablo: *Unha viaxe por... 1929-2009 / Deriva I*, Santiago de Compostela, Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 2009.
- GRUPO Autónomo a.f.r.i.k.a., Luther BLISSET e Sonja BRÜNZELS: *Manual de guerrilla de la comunicación. Cómo acabar con el mal*, Madrid, Virus Editorial, 2000.
- JARAUTA, Francisco: "Construir la ciudad genérica", *Salamanca. Revista de Estudios*, n.º 49 (2002).
- KRAUSS, Rosalind: *La originalidad de la vanguardia y otros mitos modernos*, Madrid, Alianza, 1996.
- LACY, Suzanne: *Mapping the terrain: new genre public art*, Seattle, Bay Press, 1995.
- LOOS, Adolf: *Arquitectura*, Barcelona, Gustavo-Gili, 1972 (1910).
- MADERUELO, Javier (dir.): *Paisaje y pensamiento*, Madrid, Abada, 2006.
- MUÑOZ, Francesc: *urBANALización. Paisajes comunes, lugares globales*, Barcelona, Gustavo Gili, 2008.
- OTERO PEDRAYO, Ramón: *Pelegrinaxes*, Sada, Edición do Castro, 1993.
- PARDO, José Luis: *La banalidad*, Barcelona, Anagrama, 1989 (reeditado en 2004).
- PROUST, Marcel: *Pola banda de Swann*, A Coruña, La Voz de Galicia, 2005.
- SOBRINO MANZANARES, María Luísa (coord.): *A arte nos espazos públicos*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2000.
- TUAN, Yi-Fu: *Space and place: the perspective of experience*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997.